

Culturele instellingen, macht en participatie

↳ NICO CARPENTIER

INLEIDING

Participatie is een begrip dat in vele domeinen van het sociale een belangrijke rol speelt. Bijvoorbeeld binnen de politieke sfeer is participatie één van de democratische basiscomponenten, naast wat representatie of vertegenwoordiging wordt genoemd. In meer economische sferen is er sprake van werknemersparticipatie, waarbij de betekenis van participatie varieert van aandeelhouderschap tot medebeslissingsrecht binnen de socio-economische overlegstructuren. Hetzelfde begrip is ook binnen de culturele wereld gebracht. Zo heeft de notie cultuurparticipatie een prominente plaats in het Vlaamse cultuurbeleid gekregen, in die mate dat de *'verhoging en verruiming van de cultuurparticipatie'* (Vlaams Minister van Cultuur, 2000: 8) tot één van de basisdoelstellingen is gepromoveerd.

Deze verscheidenheid aan betekenissen maakt het noodzakelijk om bij die verschillende invullingen stil te staan, met als uitgangspunt dat participatie het object is – en soms slachtoffer, zo men wil – van een ideologische betekenisstrijd. Immers, zoals Pateman (1970: 1) opmerkt:

'The widespread use of the term [...] has tended to mean that any precise, meaningful content has almost disappeared; 'participation' is used to refer to a wide variety of different situations by different people.'

Om deze verscheidenheid van betekenissen te fixeren wordt beroep gedaan op een aantal theoretische modellen die enerzijds ontwikkeld zijn binnen het denken over traditionele media (waarbij vooral het domein van de participatieve communicatie

van nut is geweest), en anderzijds op modellen die tot stand gekomen zijn op basis van het denken over nieuwe media en ICT. De resultante van deze discussie is een model dat het onderscheid tussen deze drie gerelateerde (en vaak door elkaar gebruikte) concepten duidelijk maakt en hun betekenissen ten opzichte van elkaar afbakt, en dat ook in andere maatschappelijke velden bruikbaar is.

Vervolgens wordt dit model, en vooral het luik over culturele participatie, gebruikt om een discussie over de huidige invulling van het concept cultuurparticipatie op te starten. De politiek-ideologische machtsprocessen die achter de muren van culturele instellingen schuilgaan, worden blootgelegd en tegelijk in vraag gesteld. Vanuit een radicaal-democratische lezing van culturele participatie wordt een pleidooi opgestart voor een meer open benadering van de structuren en identiteiten van zowel culturele instellingen als culturele experts, waarbij meer rekening gehouden wordt met een machtsevenwicht tussen expert en leek. Ook maatschappelijk kwetsbare groepen dienen in dit verhaal betrokken te worden, aangezien culturele participatie ook hun recht tot representatie in culturele ruimtes impliceert, gefundeerd door de noodzaak aan een verdieping van culturele democratie en aan de versterking van culturele toegang en interactie.

TOEGANG EN PARTICIPATIE

Voor een eerste verduidelijking van de definitie van participatie kunnen we kijken naar de participatie-benaderingen die zich meer op de traditionele media richten. Daar wordt vooral op het onderscheid tussen toegang en participatie gewezen. Bijvoorbeeld in de Unesco-debatten⁽¹⁾ over de 'Nieuwe Wereld Informatie en Communicatie Orde' (NWICO) en de 'Nieuwe Internationale Economische Orde' (NIEO)⁽²⁾ zijn expliciete definities terug te vinden van de concepten toegang, participatie en zelfmanagement. Toegang wordt daar als volgt gedefinieerd:

'Access refers to the use of media for public service. It may be defined in terms of the opportunities available to the public to choose varied and relevant programs and to have a means of feedback to transmit its reactions and demands to production organisations.' (Servaes, 1999: 85)

Deze definitie steunt op de notie van het gebruik dat van media gemaakt wordt, in combinatie met een nadruk op de variatie en relevantie van de inhoud. Hierbij wordt een duidelijk receptie-perspectief gehanteerd: toegang wordt gedefinieerd als toegang van een publiek tot reeds door media geproduceerde inhoud. Naar analogie met de klassieke communicatiemodellen wordt wel een feedback-lus ingebouwd, zodat leden van het publiek media kunnen informeren over hun reacties en wensen. Naast dit op receptie gerichte perspectief, wordt door andere auteurs een meer op productie gericht perspectief gebruikt. Een voorbeeld hiervan is Peter Lewis. Hij definieert toegang als *'the processes that permit users to provide relatively open and unedited input to the mass media'* (Lewis, 1993: 12).

Participatie krijgt echter een heel andere invulling. In dezelfde Unesco-debatten is de volgende omschrijving van participatie en zelfmanagement terug te vinden:

'Participation implies a higher level of public involvement in communication systems. It includes the involvement of the public in the production process and also in the management and planning of communication systems. Participation may be no more than representation and consultation of the public in decision-making. On the other hand, self-management is the most advanced form of participation. In this case, the public exercises the power of decision making within communication enterprises and is also fully involved in the formulation of communication policies and plans.' (Servaes, 1999: 85)

Deze definitie is echter (opnieuw) erg ruim en doet de vraag naar het specifieke van participatie rijzen. Hiervoor kunnen we in eerste instantie gaan kijken naar meer politologische invalshoeken. Een verduidelijking is terug te vinden bij Pateman (1970), die in haar boek 'Democratic theory and participation' een onderscheid maakt tus-

sen gedeeltelijke en volledige participatie, op basis van het verschil tussen invloed en macht. Zij definieert gedeeltelijke participatie als volgt:

'[partial participation is] a process in which two or more parties influence each other in the making of decisions but the final power to decide rests with one party only' ADDIN ENRfu (Pateman, 1970: 70),

terwijl

'[full participation is] a process where each individual member of a decision-making body has equal power to determine the outcome of decisions.' ADDIN ENRfu (Pateman, 1970: 71)

Andere auteurs steunen meer op een onderscheid tussen echte en onechte participatie. Bijvoorbeeld Verba (1961: 220-221) wijst op het bestaan van pseudo-participatie, waarbij de klemtoon niet ligt op het creëren van een situatie waar participatie mogelijk is, maar op het creëren van het gevoel dat participatie mogelijk is: *'participation has become a technique of persuasion rather than of decision'*. Een alternatieve benaming hiervoor, onder meer gebruikt door Strauss (1998: 18), is *'manipulative participation'*⁽³⁾.

Ook in het domein van de participatieve communicatie wordt een dergelijk onderscheid gehanteerd. White (1994) verwijst bijvoorbeeld naar een paper van Deshler en Sock (1985), die het gebruik van een aantal basisconcepten in de literatuur over ontwikkeling en participatie geanalyseerd hebben. Ook zij introduceren het onderscheid tussen pseudo en echte participatie, waarbij het element machtsevenwicht opnieuw doorslaggevend is in het bepalen van dit onderscheid:

'People's participation in development in which the control of the project and the decision-making power rests with the planners, administrators, and the community's elite is pseudo-participation. [...] When the development bureaucracy, the local elite, and the people are working cooperatively throughout the decision-making process and when the people are empowered to control the action to be taken, only then can there be genuine participation'.

Het belang van macht wordt door White (1994: 17) expliciet gemaakt: *'it appears that power and control are pivotal subconcepts which contribute to both understanding the diversity of expectations and anticipated out-comes of people's participation.'*

INTERACTIE

De exclusieve klemtoon op machtsevenwichten bij besluitvormingsprocessen bij de bespreking van participatie heeft als nadeel dat het complexe sociaal handelen gereduceerd wordt tot deze besluitvormingsprocessen. Ook toegang wordt nog zwaar beladen met betekenissen, getuige de combinatie van het louter ontvangen van betekennissen en de interpretatie van deze betekenissen.

Om deze reden is de introductie van een derde begrip nodig, namelijk interactie. Hiervoor kunnen we terugvallen op de nieuwe mediatheorie, waar zeker in de beginfase interactie/interactiviteit⁽⁴⁾ erg sterk aanwezig is, en participatie pas later terug een rol gaat spelen⁽⁵⁾. Rheingold's (1993) samenvatting van de maatschappelijke gevolgen van de nieuwe media – namelijk het ondersteunen van de activiteiten van burgers in de domeinen van politiek en macht, een toegenomen interactie met diverse anderen, en nieuwe vocabularia en vormen van communicatie - is een mooie illustratie van de plaats die het interactieconcept binnen dit denken inneemt.

Opnieuw schuilt achter dit begrip een veelheid aan betekenissen. Pogingen om om te gaan met deze veelheid aan betekenissen, hebben een aantal categorisering doen ontstaan. Een eerste groep heeft het onderscheid geïntroduceerd tussen twee soorten interactie: persoon-persoon interactie en persoon-machine interactie (Carey, 1989; Hoffman e.a., 1996; Lee, 2000). Anderen hanteren een driedig onderscheid. Hier wordt vaak verwezen naar Szuprowicz' (1995) onderscheid tussen gebruiker-gebruiker, gebruiker-document en gebruiker-systeem interactie.

In alle vormen van interactie doen zich machtheffecten voor, maar deze machtsdimensie is wel niet zo sterk en expliciet aanwezig als bij participatie. Een voorbeeld waar deze machtsdimensie wel degelijk aanwezig is, is in de analyse van de computerinterface, die de gebruiker niet alleen veel mogelijkheden biedt, maar die tegelijk ook heel erg beperkend kan werken. Om deze reden gebruikt Penny (1995: 54) bijvoorbeeld het woord 'interpassiviteit' in plaats van interactiviteit. Rokeby (1995: 148) zal bijvoorbeeld argumenteren dat interactie over 'encounter rather than control' gaat. Verder in deze tekst gaat hij hier verder op in:

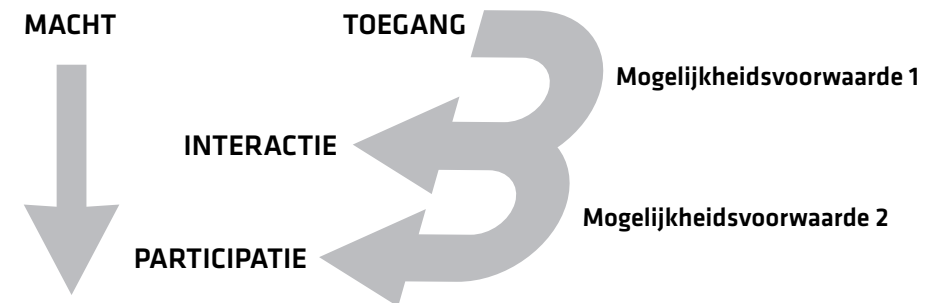
'interactive media have the power to [...] expand the reach of our actions and decisions. We trade subjectivity [...] for the illusion of control; our control may appear absolute, but the domain of that control is externally defined. We are engaged, but exercise no power over the filtering language of interaction embedded in the interface.' (Rokeby, 1995: 154)

Dergelijke argumenten ondersteunen de idee dat de (discursieve) vervanging van participatie door interactie in de nieuwe mediatheorie een belangrijke leemte heeft

gelaten, waardoor vragen omtrent de 'microfysica van de macht' (Foucault, 1997: 42) en de achterliggende macht/kennis relaties onvoldoende aangekaart en getheoretiseerd kunnen worden. Tegelijk blijft interactie een belangrijke aanvulling bieden ten opzichte van de traditionele debatten over toegang en participatie.

Een meer innovatieve benadering is dan ook om de betekenaars toegang, interactie en participatie te combineren, zodat een breder perspectief ingenomen kan worden. Vanuit een participatief standpunt is interactie - naast toegang - een mogelijkheidsvoorwaarde voor participatie. Dit betekent niet dat in dit denken interactie automatisch tot participatie leidt, integendeel. Heel wat interacties bevatten geen beslissingsmoment en kunnen dan ook alleen maar als relatief vrijblijvend worden gezien. Tegelijk blijven de verschillende vormen van interactie een belangrijke aanvulling bieden bij het denken over toegang en participatie. Vandaar dat de drie concepten in één model worden geïntegreerd. Dat heeft, heel rudimentair, de volgende opbouw.

TABEL 1: MACHT, TOEGANG, INTERACTIE EN PARTICIPATIE

Het onderstaande model⁽⁶⁾ vormt de weerslag van deze combinatie, waarbij toegang, interactie en participatie elk een aparte plaats toegewezen krijgen, en waarbij het onderscheid tussen participatie en interactie steunt op de sterke(re) klemtoon op co-determinatie bij participatie.

TABEL 2: TOEGANG, INTERACTIE EN PARTICIPATIE (TIP-SCHEMA)

PRODUCTIE-PERSPECTIEF

Toegang tot de inhoud producerende organisatie

- Bezit van technologie om inhoud te creëren en de mogelijkheid om het te laten opnemen.

RECEPTIE-PERSPECTIEF

Toegang tot de relevant geachte inhoud

- De mogelijkheid om (relevante) inhoud te ontvangen.

GEBRUIKER-TECHNOLOGIE INTERACTIE

- De mogelijkheid (en vaardigheden) om technologie te gebruiken om inhoud te creëren.

Gebruiker-gebruiker interactie

- Inhoud creëren.

- De mogelijkheid (en vaardigheden) om technologie te gebruiken om inhoud te ontvangen.

Gebruiker-inhoud interactie

- De mogelijkheid (en vaardigheden) om inhoud te interpreteren en te gebruiken.

Participatie in de geproduceerde inhoud

- Meebeslissen over (algemene) inhoud.

Participatie in de inhoud producerende organisatie

- Meebeslissen over beleid.

Gebruiker-inhoud producerende organisatie interactie

- De inhoud mee evalueren.

Participatie in de technologie producerende organisatie

- Meebeslissen over technologie.

CULTURELE TOEGANG EN PARTICIPATIE

Wanneer de Noord-Belgische discussie over cultuurparticipatie vanuit dit participatief perspectief wordt bekeken, krijgt de achterliggende roep naar meer culturele democratie een heel andere betekenis. Bijvoorbeeld wanneer de werkgroep cultuurparticipatie en publiekswerking van de Staten-Generaal Cultuur in haar eindverslag het volgende schrijft:

‘Een cultuurparticipatiebeleid koppelt het streven naar publieksvergroting in de eerste plaats aan het streven naar publieksverdieping, of het opbouwen van het potentieel (verhogen van de culturele competentie) voor het bestaande aanbod. Het gaat hier dus over het verbeteren van de kwaliteit van de participatie, van de cultuurbeleving.’ (Werkgroep Cp en Pw, geciteerd in Vos, 2003: 143)

dan kan op basis van het TIP-model gesteld worden dat hier eigenlijk naar culturele toegang wordt verwezen, en niet naar cultuurparticipatie. Het mag een onschuldig semantisch spel lijken, maar op deze manier worden de meer radicaal-democratische betekenissen die in de term participatie vervat zitten, consequent naar de achtergrond verdreven, zoals in zovele maatschappelijke sectoren reeds is gebeurd. Een dergelijk semantisch reductionisme verkleint de ruimte voor individueel en collectief empowerment, en kan (ondanks alle goede intenties die er vaak achter schuilgaan) evengoed gelezen worden als een bevestiging (of zelfs versterking) van een cultureel status-quo. Anders gesteld: het negeren van de factor macht in de context van de culturele productie leidt tot een zeer eenzijdige discussie over cultuur, die voorbij gaat aan de institutionele, cultureel-politieke en historische context van de cultuurproductie. Terwijl binnen dit reductionistisch denken nog ruimte gelaten wordt voor de participatie aan de productie van de dagelijkse cultuur, en voor de toegang tot en interactie met geïnstitutionaliseerde cultuur, blijft participatie aan de geïnstitutionaliseerde cultuur een afgesloten piste.

CULTURELE INSTELLINGEN EN EMPOWERMENT

Deze afwezigheid van participatie doet – mede gezien het maatschappelijk belang van culturele instellingen - opnieuw de vraag rijzen naar de noodzaak aan culturele democratisering. Zonder voorbij te willen gaan aan de complexe dynamiek tussen expert en leek, moet wel de consequent onevenwichtige machtsverdeling tussen beide groepen in vraag gesteld worden. Een vraag naar culturele democratisering heeft dan ook een dubbele ambitie.

Ten eerste steunt deze vraag op de noodzaak van culturele toegang, culturele interactie én culturele participatie. Het is moeilijk houdbaar om in een pleidooi voor culturele democratie -steunende op de idee dat culturele instellingen omwille van hun rol in de maatschappelijke betekeniscreatie van fundamenteel belang zijn - deze

instellingen als van de samenleving afgesloten ruimtes te definiëren, waarbij exclusief experts toegang krijgen tot de interne besluitvormingsprocessen. De hier besproken vormen van culturele participatie (en democratie) pleiten voor een meer empowerende benadering van ‘het publiek’ die hen toestaat inspraak te hebben in de betekenissen en contexten die over hun werelden en gemeenschappen worden gegenereerd. Deze participatieve verdieping biedt – aldus Williams (1997) - een hele reeks potentiële voordelen, die zich op het sociale, educatieve, artistieke en economische vlak bevinden.

TABEL 3: 'LONG-TERM VALUE OF PARTICIPATION IN COMMUNITY ARTS PROJECTS' (WILLIAMS, 1997)

SOCIAL BENEFITS	EDUCATIONAL BENEFITS	ARTISTIC BENEFITS	ECONOMIC BENEFITS
• Established networks of ongoing value	• Communicating ideas and information	• Further work of artistic merit	• Developed local enterprise
• Developed community identity	• Planning and organising activities	• Further training or education in the arts	• Led to employment
• Raised public awareness of an issue	• Collecting, analysing and organising information	• Developed groups or arts activities	• Improved productivity in business / public / community
• Lessened social isolation	• Solving problems	• Developed creative talent	• Enhanced or developed tourism
• Improved understanding of different cultures and lifestyles	• Using technology	• Improved access to arts education or training	• Attracted new resources to the community
• Improved recreational options	• Using mathematical ideas and techniques	• Increased sales for artworks or developed audiences	• Improved or developed public facilities
• Inspired action on a social justice issue			• Improved planning and design of public spaces
• Increased appreciation of the value of community arts projects			• Improved consultation between government and community
			• Created cost savings in public expenditure
			• Improved crime prevention

Op de achtergrond speelt hierbij de idee dat (culturele) democratie een permanente evenwichtsoefening is tussen de twee basiscomponenten van democratie (zie Held, 1987), namelijk vertegenwoordiging (representatie) en co-determinatie (participatie). Pleidooien voor een democratische verdieping steunen daarbij vaak op een versterking van de zwakste pool (in casu participatie), zonder daarbij de notie van vertegenwoordiging te willen teniet doen. Dat brengt mij tot het tweede punt, namelijk dat culturele participatie niet impliceert dat culturele expertise teniet moet worden

gedaan. Culturele experts in al hun variëteit vormen een wezenlijke component van het culturele systeem. Tegelijk wordt hun vaak professionele identiteit in een dichotome manier ingevuld, waardoor zij als dragers van kennis van objecten, procedures en praktijken, én als besluitvormers lijnrecht tegenover het lekenpubliek worden geplaatst, die niet over deze kennis en macht beschikt en in meer extreme gevallen als een vormeloze massa wordt gedefinieerd. De hier besproken invulling van culturele participatie pleit veel meer voor een structurele herziening van het evenwicht tussen cultureel expert en leek, voorbij de relatief geïsoleerde socio-artistieke projecten, waarbij een dergelijke dichotome benadering wordt verlaten. Cultureel experts verdwijnen daardoor niet, maar komen in een andere positie (en identiteit) te staan, waarbij elementen als openheid, partnerschap, verbondenheid, co-determinatie en inspraak centraal komen te staan.

In deze discussie dient niet alleen de diversiteit aan culturele experts benadrukt te worden, maar moet de diversiteit in publiek en samenleving evenzeer aandacht krijgen. Meer specifiek moet ook de interne dynamiek tussen verschillende maatschappelijke subgroepen in de analyse betrokken worden, om te vermijden dat een samenleving hier als compleet homogeen wordt afgeschilderd. Vooral belangrijk in deze context is dat er een hele reeks van maatschappelijke subgroepen zich in een minder gunstige positie bevinden. Dit varieert van gestereotypeerde tot ronduitgestigmatiseerde en onderdrukte subgroepen, die elk hun noden en claims naar representatie hebben. Vaak echter heerst binnen culturele instellingen een tendens tot wat Tuchman (1978) symbolische annihilatie noemt, en worden deze subgroepen vaak niet gerepresenteerd. Spivak (1996) heeft vanuit een post-koloniaal denken erop gewezen dat de subalternen, die de laagste plaatsen op de maatschappelijke ladder bezetten, eenvoudigweg 'niet kunnen spreken'. Achter de wat provocatieve formulering zit de vaststelling dat vele maatschappelijke subgroepen geen toegang hebben tot (laat staan interactie met of participatie in) maatschappelijke representatiesystemen, maar ook hier in de vergetelheid verdwijnen.

Zoals reeds uitgebreid gedocumenteerd is (voor een overzicht zie Vos, 2003) worden maatschappelijk kwetsbare subgroepen in hun culturele praktijk aan een hele reeks drempels blootgesteld. Eén van de fundamentele vragen is of deze drempels alleen geslecht kunnen worden door verandering na te streven bij deze 'doelgroepen' zelf, en door cosmetische ingrepen binnen de culturele instellingen waarbij de soms eeuwenoude machtsconfiguraties ongewijzigd blijven. Zonder het belang van de vorige elementen volledig te willen onderschatten, kunnen vormen van culturele participatie als co-determinatie op een meer structurele manier bijdragen tot het slechten van deze drempels, mede doordat er een structurele dialoog tussen maatschappelijk kwetsbare subgroepen binnen de institutionele besluitvorming wordt ingebouwd.

Een tweede al even fundamentele vraag hierbij is of deze maatschappelijk kwetsbare subgroepen geen recht op maatschappelijke representatie hebben en of ze dit recht niet moeten opeisen. Vanuit deze logica kunnen deze subgroepen bestaande culturele publieke ruimtes (deels) opeisen, of desnoods eigen culturele publieke ruimtes in het leven roepen. Zoals hoger reeds gesteld: dit pleidooi heeft niet de ambitie om elke culturele ruimte te verzadigen met de diverse en soms tegenstrijdige claims van maatschappelijke subgroepen. Wel wordt voor een reductie van de machtsonevenwichten tussen culturele experts en maatschappelijk kwetsbare subgroepen gepleit, en voor het zoeken naar experimenteel-creatieve vormen van samenwerking en partnerschap die ook in de structurele werking van culturele instellingen hun weerslag vinden. Nieuwe initiatieven zoals bijvoorbeeld het Museum aan de Stroom (MAS) leveren daarbij gedroomde vrijplaatsen voor experimenten in zowel culturele toegang, interactie en participatie.

Een laatste fundamentele vraag betreft of een cultuurbeleid zich moet blijven toespitsen op het stimuleren van culturele toegang en interactie, en of niet de eerste voorzichtige stappen in de richting van culturele participatie gezet kunnen worden. Het geven van een stem (in beide betekenissen van het woord) aan maatschappelijk kwetsbare subgroepen binnen het domein van de culturele representatie is een beleidsmatige doelstelling die tot op heden ondergesneeuwd is geraakt in het semantische reductionisme dat de participatiediscussie omgeeft. Het is een doelstelling die niet alleen op zich - vanuit een cultureel democratisch denken - relevant is, maar die ook het huidige streven naar culturele toegang en interactie kan ondersteunen.

NABESCHOUWING

Ik besef natuurlijk ten volle dat het pleidooi voor een toegenomen machts-evenwicht tussen expert en leek een utopische dimensie heeft. Situaties van 'volledige participatie' (zoals door Pateman (1970) omschreven) zijn utopische 'niet-plaatsen' of 'never-to-be-places', die altijd onbereikbaar en leeg zullen blijven, maar die tegelijk een belangrijke rol spelen als ultiem ankerpunt van de discussie. Ondanks de onmogelijkheid om deze situaties in de sociale praxis te realiseren, dient hun fantasmagorische realisatie als de broedplaats voor (cultureel) democratische vernieuwing en verdieping. Zoals de Franse schrijver van Ierse afkomst, Samuel Beckett, het ooit eloquent formuleerde ⁽⁷⁾: *'Ever tried. Ever failed. Never mind. Try again. Fail better.'*

BRONNEN

- _ Carey, J., 1989. Interactive media. In: *International encyclopedia of communications*. New York: Oxford University Press, p. 328-330.
- _ Carpentier, N., Grevisse, B., 2004. *Media in beweging. 22 journalistieke experimenten om burgerparticipatie te versterken*. Brussel: KBS.
- _ Deshler, D. & D. Sock, 1985. *Community development participation: a concept review of the international literature*. Paper voorgesteld op: *International league for social commitment in adult education conference*. Ljungskile, Zweden.
- _ Foucault, M., 1997. *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*. Groningen: Historische uitgeverij.
- _ Held, D., 1987. *Models of democracy*. Cambridge: Polity Press.
- _ Hoffman, D. & T. Novak, 1996. Marketing in hypermedia computer-mediated environments: conceptual foundations. *Journal of marketing* 60, p. 58-60.
- _ Lee, J-S., 2000. *Interactivity: a new approach*. Paper voorgesteld op the 2000 Convention of the association for education in journalism and mass communication, Phoenix, Arizona.
- _ Lewis, P., 1993. Alternative media in a contemporary social and theoretical context. In: P. Lewis (ed.), *Alternative media: linking global and local*. Paris: Unesco, p. 15-19.
- _ Pateman, C., 1970. *Participation and democratic theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _ Penny, S., 1995. Consumer culture and the technological imperative. In: S. Penny (ed.), *Critical issues in electronic media*. New York: State university of New York Press, p. 47-73.
- _ Rheingold, H., 1993. *The virtual community: homesteading on the electronic frontier*. Reading: Addison-Wesley.
- _ Rokeby, D., 1995. Transforming mirrors: subjectivity and control in interactive media. In: S. Penny (ed.), *Critical issues in electronic media*. New York: State university of New York Press, p. 133-158.
- _ Servaes, J., 1999. *Communication for development. One world, multiple cultures*. Cresskill, New Jersey: Hampton press.
- _ Spivak, G. C., 1996. Subaltern talk. Interview with the editors. In: D. L. G. Maclean (ed.), *The Spivak reader*. London: Routledge, p. 287-308.
- _ Strauss, G., 1998. An overview. In F. Heller, E. Pusic, G. Strauss & B. Wilpert (eds) *Organizational Participation: Myth and Reality*. New York: Oxford University Press, p. 8-39.
- _ Szuprowicz, B., 1995. *Multimedia networking*. New York: McGraw-Hill.
- _ Tuchman, G., 1978. The symbolic annihilation of women by the mass media. In: G. Tuchman, Kaplan, Daniels Arlene, Benet, James (eds) *Hearth & Home. Images of women in the Mass Media*. New York: Oxford University Press: p. 3-38.
- _ Verba, S. & N. Nie, 1987. *Participation in America: Political Democracy & Social Equality*. Chicago: University of Chicago Press.
- _ Vlaams Minister Van Cultuur, Jeugd, Stedelijk Beleid, Huisvesting en Brusselse Aangelegenheden, 1999. *Beleidsnota Cultuur 2000-2004*. Brussel: Vlaamse Regering. Gedownload op 1 november 2002 van <http://www2.vlaanderen.be/ned/sites/regering/beleidsnota/cultuur.pdf>
- _ Vos, I., 2003. *Cultuurparticipatie en maatschappelijk kwetsbare groepen*. CultuurNet Vlaanderen: Brussel.
- _ White, S., 1994. *Participatory communication: working for change and development*. Beverly Hills: Sage.
- _ Williams, D., 1997. *Creating social capital*. Adelaide: Community arts network of South Australia.

EINDNOTEN

- ⁽¹⁾ De weerslag hiervan is terug te vinden in het rapport van de Belgrado-meeting van 1977, gereproduceerd door Servaes (1999: 85).
- ⁽²⁾ Soms ook de 'Nieuwe Internationale Informatie Orde' (NIIO) genoemd.
- ⁽³⁾ Het welbekende vers, dat volgens de overlevering voor het eerst in de jaren '70 op een Parijse muur is verschenen, is een andere illustratie van de tegenstelling tussen echte en valse participatie: 'Je participe, tu participes, il participe, nous participons, vous participez, ils profitent.' (Verba e.a., 1987: 0)
- ⁽⁴⁾ Aangezien interactiviteit gezien wordt als een technologische eigenschap, en dus aansluit bij één van de eerder problematische aspecten van het discours over de digital kloof, wordt in dit onderdeel de voorkeur gegeven aan de ruimere term interactie.
- ⁽⁵⁾ Bijvoorbeeld de al relatief oude aandacht voor de rol van ICTs in een mogelijke directe democratie, en de participatieve mogelijkheden van Web 2.0.
- ⁽⁶⁾ Voor een meer uitgebreide bespreking van dit model, zie Carpentier en Grévisse, 2004.
- ⁽⁷⁾ Om de geschiedenis niet te veel onrecht aan te doen: Samuel Beckett schreef deze vaak geciteerde woorden in relatie tot de onmogelijkheid van kunst, en niet in relatie tot (culturele) democratie.